

32. Буганов А.В. Отношение к русским царям в народном сознании XIX – начала XX веков // Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2002.
33. Кожин В. Загадочные страницы истории XX века. „Черносотенцы, и революция. – М.: Прима В, 1995.
34. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (К характеристике освободительного движения в Малороссии) // Русское богатство. – 1907. – № 1.
35. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 1.
36. Филд Д. Размышления о наивном монархизме в России от эпохи Пугачева до революции 1905 г. [Электронный ресурс] // Экономическая история. Обзорение / под ред. Л.И.Бородкина. – М., 2002. – Вып. 8. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB8/field.htm>
37. Кузьмин-Караваев В.Д. Земство и деревня. 1898-1903. Статьи, рефераты, доклады и речи. – СПб.: Библиотека „Общественной пользы”, 1904.
38. Томпсон Э.-П. Плебейская культура и моральная экономия. Статьи из английской социальной истории XVIII и XIX вв. [Реферат] // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. Б.и., 1996.
39. Фирсов Б.М. Структуры повседневной жизни русских крестьян конца XIX века (опыт этносоциологического изучения) // Социс. – 1992. – № 4.
40. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 1.
41. Лосский Н.О. Условие абсолютного добра. – М.: Политиздат, 1991.
42. Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания: Монография. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003.
43. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887. – М.: Мысль, 1987.
44. Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины; публикация и комментарий П.И. Негретова // Новый мир. – 1990. – № 1.
45. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала. – СПб.: Тип. им. Котлякова, 1994.
46. Скотт Дж. С. Моральная экономика крестьянства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии. Нью-Хэви; Лондон: Изд-во Йельского ун-та, 1976 [Реферат] // Отечественная история. – 1992. – № 5.
47. Короленко В. Письма к Луначарскому; комментарии А.В.Храбровицкого // Новый мир. – 1988. – № 10.
48. Степняк-Кравчинский С.М. В лондонской эмиграции. – М.: Наука, 1968.
49. Кризис самодержавия в России. 1895-1917. – Л.: Наука, 1984.
50. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. – Х.: Державне видавництво України, 1925.
51. Карпов Н.И. Крестьянское движение в революции 1905 года. В документах. – Л.: Гос. изд-во „Печатный двор”, 1926.
52. ДАДО. – Ф.11. – Оп. 1. – Спр. 434, 468, 474.
53. Державний архів Херсонської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 56.
54. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр. – Подбрани: Видання „Вид. Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР”, 1925. – Т. 2. – Ч. 1.
55. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 383, 389.
56. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр. 1087.
57. Громько М.М. Мир русской деревни. – М.: Мол. гвардия, 1991.

Б.О. Опря

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХІВНИЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. аграрне питання було одним із ключових в тогочасному суспільстві. Оскільки джерелом фінансового забезпечення православного парафіяльного духівництва був прибуток від землі, то саме воно опинилося в епіцентрі аграрних проблем. Розмір доходів священників залежав від багатьох факторів: розміру земельних наділів, готовності парафіян допомогти духовенству в обробітку церковної землі тощо. Крім того, в середовищі духовенства не було однотайності щодо наділення церковних причтів землею. Ці питання знайшли лише часткове відображення в працях таких істориків як І.К. Смолич [1], В.А. Федоров [2], С.В. Римський [3], Г.М. Надтока [4]. Метою статті є висвітлення господарської діяльності православного духівництва. Об'єктом дослідження виступає парафіяльне духівництво; предметом – його господарська діяльність.

Проблема наділу парафіяльного причту землею ставилася протягом синодального періоду неодноразово – кожного разу, коли обговорювалося забезпечення духовенства. Це було спричинено тим, що у такий спосіб влада звикла вирішувати фінансові проблеми, окрім того, земля продовжувала залишатися тим капіталом, якого уряд мав більш ніж достатньо. Щоправда, за таких умов священники нерідко самі змушені були займатися обробітком цієї землі, і за способом свого життя мало чим відрізнялися від селян.

Під час державного розподілу землі, який розпочався в 1754 р., безземельним парафіяльним церквам виділялась орна земля і пасовиська. Однак уже розпочатий розподіл довелося зупинити через відсутність точних інструкцій, а помилки призводили до безперервних скарг невдоволених. Процес розподілу було відновлено лише в 1765 р. У відповідних інструкціях передбачалося виділити для парафіяльних церков, які знаходились на поміщицькій землі, по 33 десятини землі (30 десятин орної землі і 3 десятини пасовища); міським церквам земля не виділялась [1, 367].

У 1829 р. був ухвалений проект Св. Синоду, який передбачав: 1) продовжити наділення землею парафій; 2) збільшити наділи землі для великих парафій; 3) збільшити наділи парафій, які розташовувалися на державній землі, до 99 десятин; 4) будувати будинки для духовенства; 5) підтримувати духовенство бідних парафій шляхом виділення для них субсидій у розмірі 300-500 руб. [1, 368]. За законом кожному причту повинно було належати мінімум 30 десятин землі, але

розподілялась вона не однаково. Якщо на Полтавщині та Чернігівщині наділи ледве сягали норми, то у Таврійській, Херсонській, Волинській, Катеринославській епархіях вони становили часом понад 100 десятин на причт [4, 48].

Процес наділення землею йшов вкрай повільно. В західних і південно-західних епархіях здійснювався супротив поміщиків-католиків і новоприєднаних уніатських парафій. Хоча закон однозначно рекомендував виділяти духовенству ділянки землі гарної якості, в одному місці і недалеко від церкви, в житті виходило інакше. Земля не завжди була найкращої якості, складався наділ інколи з 2–3 частин, які розташовувалися на значній відстані від села, інколи до 20 верст [3, 113]. Земля навечно закріплювалася за церквою, але не за причтом, котрий був лише користувачем. Церковна земля не підлягала передачі в заставу, даруванню, продажу, передачі по спадку. Священно- і церковнослужителі, які виходили за штат, втрачали право користування церковною землею [4, 42].

Для своїх потреб духівництво також використовувало лісовий фонд. Проте з метою запобігання зловживанням у цій сфері існував ряд обмежень. Так, відповідно до указу Св. Синоду від 31 серпня 1864 р., для вирубки лісу з метою побудови чи ремонту власних помешкань члени причту церковного повинні були кожного разу звертатися з письмовою заявою до епархіального керівництва. Коли ж ліс використовувався на дрова для опалення будинку, спеціального дозволу не вимагалось, але було зазначено, що ці дрова повинні використовуватися лише у власних потребах і не можуть продаватися іншим особам [5, 195-196].

Сільське духівництво значною мірою залежало від землі і нерідко особисто брало участь у сільськогосподарських роботах. Така практика викликала невдоволення як з боку самого духівництва, так і з боку сторонніх спостерігачів. Проблема полягала в тому, що священник, обробляючи церковну землю, відволікався від своїх обов'язків. У нього залишалось мало часу і сил на здійснення таїнств, навчання дітей, відвідування хворих, на духовне спостереження за парафією. Священник вимушено ставав фермером на церковній землі, а це передбачало не лише його фізичну працю по веденню господарства, але й виконання ним цілого ряду інших обов'язків. Влітку він вставав дуже рано, будив своїх наймитів і давав їм розпорядження щодо робіт на поточний день. Як фермер, священник мав худобу, яка приносила йому прибуток. Зранку він також мав видати їжу для неї, а також простежити, щоб вона була нагодована і напоєна [6, 551].

Ведення господарства влітку не могло обмежитись роботою постійних робітників; необхідно було найняти на роботу сезонних працівників. Щоб їх знайти, священник був змушений приділити їй частину свого часу. Для успішного ведення господарства священнику потрібно було раніше всіх вставати, пізніше всіх лягати. Досить часто він ставав і працював фізично нарівні зі своїми робітниками. З приходом осені і зими наступав порівняно спокійний період для священника-фермера. Проте і в цю пору він теж був зайнятий веденням свого господарства; мав продати свої сільськогосподарські продукти та купити усе необхідне для проведення ремонту в господарстві.

Внаслідок цього священник ставав постійним учасником кожної ярмарки, які відбувалися в недільні та святкові дні. Тут він виступав у ролі торгівця: одне купляв, друге продавав, третє міняв [6, 552].

Як бачимо, коли священник хотів бути справжнім господарем, увесь свій вільний час він приділяв справам господарства. Важливим було й те, що турботи священника, пов'язані з веденням сільського господарства, займали не лише його час, але й його думки. Замість роздумів про моральний стан своєї пастви чи зміст майбутньої проповіді він розмірковував про динаміку цін на зерно чи переймався станом здоров'я своєї худоби. Зайнятий у першу чергу власним господарством, священник нерідко з небажанням відривався від своїх занять, щоб виконати функції священника, які від нього терміново вимагалися. А виконуючи їх, намагався скоріше завершити необхідний обряд, щоб швидше повернутися до своїх справ. Віруючі, як правило, бачили таке ставлення панотця до своїх обов'язків і віддячували йому тим самим – небажанням прийти на допомогу чи безкоштовно виконати якусь роботу на церковному полі. Так, у 1875 р. селяни с. Солотвина Житомирського повіту Волинської губернії скаржилися на протизаконні дії священника М. Кушевича, який змушував обробляти його поле безкоштовно, хоча з 1 січня 1868 р. відбування натуральних повинностей сільськими парафіями на користь духовенства в Київській, Подільській і Волинській губерніях було скасовано, з заміною їх грошовим збором. М. Кушевич спонукав парафіян до обробітку своїх земель нотаціями, сварками та навіть погрозами невиконання духовних потреб [7, 1-2]. Аналогічна ситуація склалася у с. Юшек Київського повіту в 1875 р. Тут парафіяльний священник Я. Тарасевич не хотів виконувати обряд погребіння померлої дитини, оскільки її батьки не обробляли церковної землі. Як з'ясувалося у ході слідства, і інші селяни цього села зазнавали утисків з боку священника за відмову безкоштовно обробляти його поле [8, 6]. Отож, ситуація з безкоштовним обробітком церковної землі парафіянами створювала серйозну напругу у стосунках між пастирем та його віруючими.

Відзначимо, що ставлення духовенства до сільськогосподарських занять було різним. Частина священнослужителів захищала доцільність таких занять пастиря, інша група – вважала їх недоречними. Як у перших, так і у других був свій набір аргументів, якими вони постійно обмінювалися на сторінках церковної преси. Так, прихильники аграрних занять священника згадували про прибуток, який приносить земля, вказували, що ніяка чесна праця, у тому числі й робота на полі, не може нікого принизити, зазначали на користності єднання з природою, підкреслювали позитивний вплив фізичної праці на духовний розвиток пастиря і, нарешті, говорили про сприятливі умови для зближення священника зі своєю паствою, які виникають саме під час спільної праці [9, 426, 429-431, 434-435]. Противники сільськогосподарських занять священнослужителів навпаки, знаходили негатив там, де перша група пастирів бачила переваги [10, 206-217]. Аргументом проти сільськогосподарських занять пастиря була їх „не престижність”. Ось як змальовував образ священника під час роботи на полі один з дописувачів

„Руководства для сельских пастырей” у 1907 р. „Подивіться на цього священика... ось він на рилі в старому одязі до колін... чи можна в ньому впізнати служителя Бога Всевишнього? чи можна до нього, просякнутаго перегноем, підійти під благословення?” [11, 63] З цими аргументами солідарний відомий церковний історик Є.С. Голубинський. Він зазначав, що необхідно, щоб священики перестали бути землеробами, оскільки їх головний обов’язок навчати дітей у школі, повчати народ шляхом проповіді, і що обов’язок бути учителем в широкому розумінні цього слова вимагає, щоб людина знаходилась серед книг. „Фізична праця відучує людину не лише думати, але й писати, так що рука, котра переходить до пера від коси і сокири, косулі і сохи, скаче по паперу: які ж тут проповіді?” [12, 11-12] Компромісний варіант пропонував один з представників духовного стану В. Певницький. Він зазначав, що не має потреби духовенству відмовлятися від церковної землі, але для виконання чорної роботи можна використовувати найману працю, що не буде принижувати авторитет пастиря [13, 221].

Частина духовенства вважала, що було б краще зменшити наділи церковної землі, компенсувавши це іншими формами фінансування. Як зазначав один з дописувачів „Подольських єпархияльних ведомостей”, для священика вистачило б і дві третини тієї землі, яку він обробляв. Цим би він зберіг час для своєї духовної справи. Решту землі він би повернув сільській громаді, за що остання забезпечувала б його хлібом. Звичайно, ця земля не могла повністю забезпечувати священика, але решту матеріальних потреб пастиря отримував би сільськогосподарськими продуктами. Причому, отримувати ці продукти він мав з надлишком, не тільки для забезпечення себе і власної родини, але й для надання допомоги бідним і нужденним (у даному випадку духовенство готове було здійснювати благодійну діяльність, щоправда за рахунок використання результатів чужої праці). Оптимальний варіант передачі духівництву продуктів харчування бачився в збільшенні ставки, яку селяни вносили у запасний магазин, який існував у кожній громаді на випадок неврожаю [14, 752-754].

Інша пропозиція полягала у передачі сільській громаді усієї церковної землі. За це остання мала сплачувати причту вартість хліба, зібраного з її землі. Були навіть зроблені підрахунки, згідно з якими мінімальна кількість землі, якою володів причт у розмірі 33 десятини, приносила б прибуток у розмірі 450 руб. на рік. Разом з 300 руб. платні від держави та платою за треби у розмірі 150 руб. це складало 900 руб. річного доходу священика. Відповідно, причт, який володів землею розміром 40–50 десятин, отримував дохід 1.011 руб.; в парафіях, які мали до 60 десятин церковної землі, цей дохід становив би 1.122 руб., з 70 десятин землі утримання священика – 1.233 руб.; при 90 десятин церковної землі утримання священика – 1.344 руб.; з парафії, які мають 150 десятин церковної землі, буде мати місце утримання до 2.000 руб. [15, 578].

На початку 60-х років XIX ст. Подільською духовною консисторією був запропонований проєкт забезпечення побуту духовенства. В одному з чотирьох пунктів зазначалось, що парафіяни не лише повинні обробляти церковну землю безкоштовно,

але й у випадку, коли земля вродить менше встановленої норми, селяни мали поповнити нестачу за власний рахунок. Пояснення щодо запровадження цієї норми було просте: „священикам не потрібно буде наглядати за селянами, а вони самі будуть намагатися якомога краще обробляти землю” [16, 572]. Однак таке нововведення неминуче негативно позначилося би на ставленні селян до духовенства та православної церкви в цілому. Більш реальним способом отримання прибутку від землі була здача її в оренду. За таких умов прибуток розділявся б між духовенством і орендарем. Проте частину духовенства така система не влаштувала, оскільки при цьому воно отримувало менший прибуток, ніж при безплатній обробці землі парафіянами [17, 387-388].

Як бачимо, духівництво в другій половині XIX – на початку XX ст. перебувало в постійному пошуку варіантів найбільш ефективного використання землі, а отже, й отримання з неї максимального прибутку. Один з можливих способів використання церковної землі був запропонований читачам православного духовного часопису „Руководство для сельских пастырей” у 1896 р. Автор статті С. Брояковський радив духівництву влаштувати на своїй землі пасіки та займатися бджільництвом. На його думку, цей напрямок діяльності міг принести господарям значний прибуток а також забезпечити свічні заводи натуральним якісним воском. Можливо, бджільництво й захопило частину духовенства, але сумнівно, щоб це зайняття набуло масового характеру, адже, аргументуючи доцільність зайняття бджільництвом, С. Брояковський лише наголошував на його давніх традиціях, „особливо в межах Малоросії”, а також подавав досить абстрактну інформацію про успішність діяльності зарубіжних бджолярів, які, за його словами, збирають сотні пудів меду та воску щорічно [18, 346-347].

Таким чином, прибутковість церковної землі значною мірою залежала від її кількості та якості, а також від бажання чи небажання віруючих допомагати своїм пастирям у вирощенні та збиранні врожаю. Духовенство намагалось зберегти прибутки, які воно отримувало від землі, водночас уникаючи турбот та витрат, пов’язаних з їх отриманням. Для цього пропонувалось зобов’язати селян працювати на причт безкоштовно, що було досить проблематично. Земельне питання було причиною непорозуміння як всередині православного парафіяльного духовенства, так і його напружених взаємин з парафіянами.

1. Смоліч І. К. *История Русской церкви. 1700 – 1917* / И. К. Смоліч : В 2-х т. – Т. 1. – М., 1997.
2. Федоров В. А. *Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период 1700 – 1917.* – М., 2003.
3. Римский С. В. *Российская церковь в эпоху великих реформ (церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов).* – М., 1999.
4. Надтока Г. М. *Православна церква в Україні 1900 – 1917 роки: соціально-релігійний аспект.* – К., 1998.
5. *О пользовании церковным дровяным и строевым лесом для нужд причтов* // *Руководство для сельских пастырей.* – 1903. – №7.
6. *Современный быт нашего духовенства и как улучшить этот быт местными средствами?* //

- Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 47.
7. Центральный державный историчный архив України в м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 79.
  8. ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр. 216.
  9. Священник как сельский хозяин // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 30.
  10. По поводу статьи „Священник как сельский хозяин,“ // Руководство для сельских пастырей. – 1863. – № 7.
  11. Николаев В. Настоятельная необходимость материального обеспечения православного духовенства // Руководство для сельских пастырей. – 1907. – № 20.
  12. Голубинский Е. Е. О реформе в быте Русской Церкви. – М., 1913.
  13. Певницкий В. Священник. Приготовление к священству и жизнь священника. – К., 1886.
  14. Королев П. И. К вопросу об улучшении быта духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 19.
  15. Современный быт нашего духовенства и как улучшить этот быт местными средствами? // Подольские епархиальные ведомости. – 1880. – № 49.
  16. К вопросу об улучшении быта духовенства // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. – № 14.
  17. Об отдаче в аренду церковных и монастырских земель // Руководство для сельских пастырей. – 1904. – № 50.
  18. Брояковский С. Одно из средств к улучшению материального быта православного духовенства // Руководство для сельских пастырей. – 1896. – № 14.

І.М. Петренко

ЧЕРНЕЦТВО ЯК ПРИВІД ДЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖЯ СЕРЕД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ XVIII ст.

Актуальність дослідження шлюбно-сімейних відносин обумовлена роллю інституту сім'ї в житті суспільства, адже основи моральності, духовності і державності завжди закладалися в родині. Тож шлюбно-сімейні відносини є основою суспільного розвитку. Існує думка, що у християнській культурі розлучення були заборонені і допускалися лише як виняток з правила. Однак аналіз джерел показує, що принципу нерозірваності шлюбу практично ніколи не дотримувалися повною мірою. Те, що ми вважаємо винятком, насправді було типовим явищем. Розлучення передбачалися законодавством, яке відображало традиційну шлюбну поведінку членів суспільства.

Одним із приводів для припинення шлюбу було прийняття чернецтва одним із подружжя. Цей привід для розлучення містився в Кормчій книзі (прийнятому від константинопольської Церкви збірнику церковних і світських законів, що являли собою керівництво з управління та судочинства): „Аще же составишца браку, или муж един или едина жена внидет в монастырь да разрешится брак“ [1].

Аналізуючи розвідки, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми – чернецтва як приводу для розірвання шлюбу, присвятили свої дослідження відомі історики права: М.Ф.Владимирский-Буданов [2], К.О. Неволін [3],

О.І. Загоровський [4], І.Г. Оршанський [5] та інші. Канонічне сімейне право стало предметом студій І.С. Бердникова [6], О.С. Павлова [7], М.К. Суворова [8], В.І. Добровольського [9] та інших. Вони розглядали вплив візантійського права на церковне й світське сімейне право Росії, визначали ступінь запозичення правових норм, співвідношення світського і церковного права. Дослідники також акцентували свою увагу на чернецтві як приводі для розлучення подружжя, дискутували щодо його канонічності.

В сучасній історіографії слід виділити праці російських і українських дослідників із соціальної історії та правознавства, певна частина яких присвячена розгляду специфіки шлюбно-сімейних відносин, у тому числі й чернецтву [10; 11; 12; 13; 14]. У зв'язку з цим багато аспектів із аналізованого питання залишаються не достатньо вивченими, зокрема, на увагу заслуговують проблеми: поширеності чернецтва як приводу для розірвання шлюбу; насильні постригання в чернецтво жінок їхніми чоловіками тощо.

Метою статті є аналіз такого приводу для розірвання шлюбу, як чернецтво одного з подружжя серед сільського населення, розгляд прикладів добровільного і примусового чернецтва, охарактеризувати поширеність цього явища у XVIII ст. серед мирян. Об'єктом дослідження виступає сільське населення XVIII ст.; предмет витікає з мети статті – припинення шлюбних відносин внаслідок чернецкого постригу.

В історіографії існували різні точки зору на питання про те, що являє собою чернецтво: це спосіб припинення шлюбу чи один із приводів для розлучення? Відомо ж бо, що слова „да разрешится брак“, записані в Кормчій, можна тлумачити по-різному. Складність питання полягає в тому, що дозвіл на розлучення і на прийняття чернецтва завжди давала духовна влада. Крім того, прохання про розлучення та постриг мали бути ретельно з'ясовані для виявлення можливих сумнівних шлюбів.

У XVIII ст. це запутане питання ускладнювалося тим, що держава (спочатку Петро І, а потім і Анна Іоанівна) істотно змінила ставлення до чернецтва як суспільного стану. Відбулося скорочення кількості монастирів. У додатках до Духовного регламенту говорилося: „Не принимают мужа жену имущаго. Обычай есть муж с женой взаимное согласие творят, чтобы муж в монахи постригся, а жена бы свободна была пойти на инаго. Сей развод слову Божию противный“ [15].

З одного боку, приймалися заходи, спрямовані на скорочення кількості монастирів. З другого, Синод мав надзвичайно суворо стежити за чолобитними про постриг. При цьому право давати дозволи на постриг, як і право розлучати подружжя, належало виключно до компетенції Синоду.

У XVI-XVII ст. правом постригати в чернецтво користувалися лише архімандрити й ігумени. Однак воно часто порушувалося: постриг здійснювали священники різних рангів. Загроза позбавлення священства їх не лякала, панотці сподівалися приховувати ці незаконні дії від церковної влади.

Прийняття чернецтва дружиною або чоловіком мав бути добровільним рішенням і підтримуватися іншою половиною подружжя, котра лишалася в